

معرفی منابع اهل سنت هند درباره حضرت حمزه علیه السلام

سیدمعراج مهدی رضوی^۱

چکیده

حضرت حمزه بن عبدالمطلب به عنوان یکی از قهرمان برجسته‌ی جهان اسلام در افکار و آثار مسلمانان مطرح است. دانشمندان اهل سنت هند نیز آثاری قابل توجهی درباره حضرت حمزه پدید آورده‌اند که می‌توان آن‌ها را به دودسته تقسیم کرد: یکی حمزه نامه‌ها که تاکنون دوازده اثر در این زمینه، شناسایی شده است و دوم، آثار تاریخی که شامل سیره و فضایل و مناقب حضرت حمزه (علیه السلام) می‌باشند. در مورد دسته دوم تاکنون هفت اثر، به ثبت رسیده است که همگی به زبان اردو نگارش یافته‌اند. از این میان، سه اثر، متعلق به طریقه صوفیانه و سه اثر متعلق به مسلک بریلوی است. اثر هفتمی نیز به جماعت اسلامی علامه مودودی تعلق دارد. آثار اهل تصوف، به نقد قاتلان حضرت حمزه (هند و وحشی) پرداخته‌اند و در مقابل، در آثار بریلوی، به دفاع و تمجید از قاتلان حمزه (علیه السلام) اهتمام صورت گرفته؛ تا جایی که خدماتی نیز به آن‌ها نسبت داده شده است. در این مسلک، خاندان ابوسفیان و تیره بنی‌امیه - به‌خصوص معاویه - مورد احترام فوق‌العاده‌ای قرار دارند. این هفت اثر، در میان حلقه‌های خود تأثیرگذار بوده که به ترتیب عبارت‌اند از: سیرت و فضایل سیدنا حمزه رضی الله عنه، از شیخ الحدیث محمد اشرف سیالوی؛ سیدالشهدا حضرت امیر حمزه رضی الله عنه، از محمد الیاس عادل؛ تذکره سیدالشهدا سیدنا حمزه رضی الله عنه، از محمد عابد عمران انجم مدنی؛ فضایل سیدنا امیر حمزه رضی الله عنه، از محمد فیض احمد اویسی رضوی محدث بهاولپوری؛ سیدالشهدا حضرت سیدنا امیر حمزه رضی الله عنه، از ابوعبید عطاری مدنی؛ سیدالشهدا حضرت سیدنا امیر حمزه «فضایل و مناقب»، از افتخارالحسن رضوی و سیرت سیدالشهدا حضرت حمزه رضی الله عنه، از ابن عبد الشکور.

کلیدواژگان

حمزه، سید الشهداء، اسدالله، اهل سنت، هند.

۱. دانشجوی دکتری رشته اهل بیت (ع) جامعه المصطفی العالمیه. تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۸/۹ - تاریخ تأیید ۱۴۰۰/۱۰/۱۰.

مقدمه

حضرت حمزه بن عبدالمطلب به عنوان یکی از قهرمانان برجسته جهان اسلام در افکار و آثار مسلمانان جهان مطرح است و دانشمندان تمام فرق و مسالک در همه ادوار دست به نگارش سیره وی بردند که حاصل آن، پدید آمدن آثار علمی و تاریخی به عنوان سیره حضرت حمزه و نیز حمزه نامه‌هاست. نگارش مطالب درباره ایشان، گاه در ضمن تاریخ‌های عمومی اسلام و سیره پیامبر اکرم (ص) و گاه، به صورت تک‌نگاری انجام گرفته است. این تک‌نگاری‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: یکی آثار تاریخی و دیگری حمزه نامه‌ها. هم‌چنین آثار موجود را از نگاه دیگر نیز می‌توان دسته‌بندی کرد: منابع شیعه و منابع اهل سنت. تقسیم‌بندی دیگری که قابل طرح است، بر اساس جغرافیا و زبان‌های مختلف جهان اسلام است.

آنچه در این مقاله مدنظر است، بررسی منابع پلید آمده درباره‌ی حضرت حمزه (علیه السلام) در میان اهل سنت شبه‌قاره هند و در بخشی از قلمرو جهان اسلام است. چه این‌که دانشمندان اهل سنت این مرزوبوم، آثاری را در این زمینه عرضه کرده‌اند که شامل دو بخش حمزه نامه‌ها، بالغ بر ۱۲ عدد و آثار تاریخی، بالغ بر ۷ عدد می‌باشد. پژوهش حاضر رسالت خود را فقط بررسی آثار تاریخی این خطه اختصاص داده و از بررسی حمزه نامه چشم‌پوشی کرده است. آثار تاریخی دانشمندان اهل سنت این بخش از جهان اسلام، متعلق به سه گروه صوفیه، بریلوی و مودودی است. نویسنده‌ی این مقاله کوشیده است هر یک از این آثار را در قالب مسلک و طریقه‌ی نویسنده‌ی آن‌ها، با روش و تحلیل به نقد و بررسی نشیند که محتوای آن، بر اساس عناوین زیر عرضه می‌گردد.

۱- زندگی‌نامه حضرت حمزه

حضرت حمزه بن عبدالمطلب بنا بر نقل مشهور در سال ۵۶۹ م در مکه مکرمه چشم به جهان گشود و دو سال از پیامبر (صلی الله علیه وآله) بزرگ‌تر بود و برخی سال ولادت ایشان را ۵۶۷ م بیان نموده‌اند که طبق این نقل، چهار سال

از پیامبر (صلی الله علیه وآله) بزرگ‌تر بوده است.^۱ سلسله پدری وی چنین است: عبدالمطلب ابن هاشم بن مناف بن قصی بن کلاب.^۲ مادرش هاله بنت وهیب بن عبد مناف، عموزاده آمنه بنت وهب مادر پیامبر (صلی الله علیه وآله) است.^۳ حضرت حمزه دارای القابی چون: سیدالشهدا و اسدالله و اسد رسول الله بود و بنا بر گزارش مشهور، در سال دوم بعثت اسلام را پذیرفت.^۴ ایشان هم‌زمان با پیامبر (صلی الله علیه وآله) از مکه به مدینه هجرت نمود و در جنگ‌های بدر و احد شرکت حضور داشت و در سال سوم هجرت در جنگ احد به مقام شهادت نائل گردید. این چهره شاخص اسلام، دارای سه همسر بود. یکی به نام ... بنت المله بن مالک که فرزندی به نام «یعلی» به دنیا آورد که در کودکی درگذشت. دومی خوله بنت قیس بود که فرزندی به نام عمار از او متولد شد و او نیز در کودکی وفات کرد. سومی، سلمی بنت عمیس خواهر اسما بنت عمیس زوجه جعفر تیار بود که از وی دختری بنام امامه باقی ماند. پس از شهادت حضرت حمزه، کفالت دختر او را جعفر تیار بر عهده گرفت؛ زیرا همسر وی خاله امامه بود.^۵

۲- منبع شناسی اهل سنت هند در مورد حضرت حمزه علیه السلام

۲-۱- سیرت و فضایل سیدنا حمزه رضی الله عنه

نویسنده کتاب، محمد اشرف سیالوی که به شیخ الحدیث مشهور و از اهل طریقت است.

۱. مدنی، ابو عبید عطاری، تذکره سید الشهداء سیدنا حمزه، ص ۱۶

۲. عادل، سید الشهداء حضرت امیر حمزه، ص ۱۳.

۳. شیخ الحدیث، سیرت و فضایل سیدنا حمزه، ص ۱۰۱/عادل، سید الشهداء حضرت امیر حمزه، ص ۱۵.

۴. مدنی، ابو عبید عطاری، تذکره سید الشهداء سیدنا حمزه، ص ۱۹/م عادل، سید الشهداء حضرت امیر حمزه، ص ۱۶. شیخ الحدیث، سیرت و فضایل سیدنا حمزه، ص ۱۶/م اویسی رضوی، فضایل سیدنا امیر حمزه، ص ۱۰.

۵. همان.

۱-۱-۲- آشنایی با نویسنده

شیخ الحدیث محمد اشرف سیالوی شخصیت معاصر اهل طریقت هند می باشد که آثار بسیاری در موضوعات مختلف پدید آورده است. یکی از آثار جنجالی او کتابی به نام «تحقیقات» است که سروصدای بسیاری در میان اهل سنت برپا کرد.

وی در سال ۱۳۵۹ / ۵ / ۱۹۴۰ م در روستای غوثی والا شهر جهنگ پاکستان متولد شد و در ۱۲ رجب المرجب در سال ۱۴۳۴ مطابق ۲۳ هـ ی ۲۰۱۳ م بروز پنجشنبه ۷۵ سالگی از دنیا رفت. سیالوی پیرو سلسله چشتیه بود و از مریدان خواجه محمد قمرالدین سیالوی به شمار می آمد.

وی از سال ۱۹۶۲ م تا پایان عمر حدوداً پنجاه سال در مدارس مختلف مثل دارالعلوم ضیاء شمس الاسلام سیال شریف جامعه نعیمیه لاهور، جامعه نظامیه لاهور، جامعه رکن الاسلام حیدرآباد، جامعه وثیه مهریه منیر الاسلام و دار الاسلام شمسیه رضویه تدریس نموده است. سیالوی به عنوان یک شخصیت علمی و دینی و عرفانی معاصر در شبه قاره هند به ویژه در میان مسلمانان پاکستان معروف است و طریقت صوفیانه او در میان سلسله چشتیه جایگاه خاصی دارد و این سلسله، همیشه مدافع حقوق اهل بیت (علیهم السلام) و مروج مکتب آنان بوده اند.

این عالم صوفی مشرب، دارای آثار علمی بسیاری است که برخی آن‌ها عبارت‌اند از: کوثر الخیرات اسید السادات (تفسیر سوره کوثر)^۱، تحفه حسینیة^۲، متعه اور اسلام، جلاء الصدور فی سماع اهل القبور^۳، گلشن توحید و رسالت^۱،

۱. شیخ الحدیث کوثر الخیرات اسید السادات، این یکی جامع و عمدتاً کتاب در تفسیر و مصداق کوثر می باشد.

۲. شیخ الحدیث، تمذهب شیعه حفه حسینیة این کتاب سه جلدی در نقد شیعه است.

۳. شیخ الحدیث، جلاء الصدور فی سماع اهل القبور مسایل اعتقادی جواز زیارت قبور و توسل به قبور اولیا کرام بیان کرده است یکی از دلیل زیارت قبر حضرت حمزه است.

هدایه المتذبذب الحیران،^۲ ازاله الریب،^۳ تحقیقات،^۴ تنویر الابصار بنور نبی المختار،^۵ و انبیای سابقین و بشارات سید المرسلین.^۶

۲-۱-۲- معرفی کتاب

کتاب سیرت و فضایل سیدنا حمزه رضی الله عنه، توسط جامعه غوثیه مهریه منیر الاسلام پاکستان در سال صفر ۱۴۳۳/ دسامبر ۲۰۱۱ میلادی به زبان اردو به چاپ رسیده و مشتمل بر ۱۷۲ صفحه می باشد. مطالب کتاب در دو بخش ارائه شده است. در بخش اول سیره حضرت حمزه و در بخش دوم فضایل و مناقب ایشان بیان شده است. نویسنده مباحث تاریخی، حدیثی و تفسیری را با روش توصیف و تحلیل در این اثر مطرح کرده و از منابع مختلف و دست‌اول، بهره گرفته است.

محتوای کتاب از دو بخش تشکیل شده است. بخش اول که شامل سیره حمزه (علیه السلام) است، به امور زیر پرداخته است:^۷

۱. شیخ الحدیث، گلشن توحید و رسالت در جواب کتاب گلدسته توحید تشریح عقاید عبد الوهاب نجدی تالیف شده است.
۲. شیخ الحدیث، هدایه المتذبذب الحیران فی الاستغاثه بالاولیا الرحمان کما این که از اسم پیدا است این اثر جامع و مفصل در باب استغاثه و توسل به اولیای کرام است.
۳. شیخ الحدیث، ازاله الریب عن مقاله فتوح الغیب این اثر کما این که از اسم روشن است در اثبات علم غیب تالیف شده است.
۴. شیخ الحدیث، تحقیقات این یکی از اثر متنازعی و مفصلی در موضوع پیامبر (صلی الله علیه وآله) زیرا برخی از اعتقادات معروف اهل سنت که پیامبر (صلی الله علیه وآله) قبل از اعلام نبوت نبی نبودن پس از چهل سالگی با اعلان نبوت نبی شد.
۵. شیخ الحدیث، تنویر الابصار بنور نبی المختار این یکی از اثر در مورد نوری بودن پیامبر (صلی الله علیه وآله) است در این بحث اعتقادی مفصلاً شده است.
۶. شیخ الحدیث، انبیای سابقین و بشارات سید المرسلین در این کتاب بشارات های انبیای ما سبق در مورد حضرت محمد مصطفی بیان شده است.
۷. شیخ الحدیث، سیرت و فضایل سیدنا حمزه ص ۱۰ به نقل از مشکوه شریف.

- جایگاه حضرت حمزه به عنوان یکی از افراد ذوی القربی در آیه مودت و تأیید آن با روایت مشهور نبوی: «احبو اهل بیتی احبی ایاهم»^۱
- تحلیل و بررسی نسب نامه مادری و پدری حضرت حمزه بر اساس گزارش های مختلف. حاصل بررسی نشانگر آن است که حضرت حمزه (علیه السلام) از سه طریق به پیامبر منتسب است. یکی اینکه حضرت حمزه عموی حضرت پیامبر (صلی الله علیه وآله) است؛ زیرا حضرت حمزه پسر عبدالمطلب و برادر عبدالله است. دوم این که حضرت حمزه برادر رضاعی حضرت پیامبر (صلی الله علیه وآله) است؛ زیرا هر دو از ثویبه شیر خورده اند و سوم اینکه حضرت حمزه پسرخاله حضرت پیامبر (صلی الله علیه وآله) است؛ زیرا مادر پیامبر (صلی الله علیه وآله) آمنه بنت وهب و مادر حضرت حمزه حاله بنت وهب است که خواهر و دختر عموی یکدیگر بودند؛^۲
- بیان سال و واقعه ایمان آوردن حضرت حمزه؛^۳
- ذکر داستان شعب ابی طالب؛^۴
- مسئله هجرت و زمینه سازی آن؛^۵
- بیان حکم جهاد و فلسفه حکم جهاد و داستان غزوات حضرت حمزه مثل غزوه ابوا و عشیره و بدر و پرچم داری ایشان؛^۶
- ذکر و تحلیل واقعه جنگ احد و واقعه شهادت حضرت حمزه و اسباب

۱. همان، ص ۱۰-۱۲.

۲. همان، ص ۱۲-۱۶ به نقل از سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد و سیر اعلام النبلا و مدارج النبوة.

۳. همان، ص ۱۶-۱۹ به نقل از تاریخ الخلفا سیوطی و الروض الانف و مشکوة شریف.

۴. همان، ص ۲۰-۲۱.

۵. همان، ص ۲۱-۲۳.

۶. همان، ص ۲۳-۳۸.

شهادت ایشان با نقل گزارش‌های مختلف تاریخی و روایی.^۱

- برخورد حضرت پیامبر (صلی الله علیه وآله) با هند زوجه ابوسفیان و وحشی و بیان سرنوشت آن دو؛^۲

- عزاداری برای شهدای احد^۳ و اندوه شدید پیامبر (صلی الله علیه وآله) در فراق حضرت حمزه^۴ و بیان دلایل زیارت قبور و گریه بر رفتگان و توسل به اولیای کرام.^۵

بخش دوم کتاب که شامل فضایل و مناقب حضرت حمزه است، به امور زیر اهتمام ورزیده است:

- فضایل نسبی حضرت حمزه از لحاظ نسب عربی و قریشی و هاشمی و مطلبی و اهل بیت حضرت پیامبر (صلی الله علیه وآله) بودن، هر کدام از نسبت پنج‌گانه از دیدگاه قرآن و روایات، کمال محسوب می‌شود.

- فضایل حسبی حضرت حمزه از آن‌که که جزو سابقین و مهاجرین و مجاهدین به‌شمار می‌آمد و اولین پرچم‌دار اسلام و از اصحاب بدر بود که در احد مدال شهادت نصیبش شد و به لقب سیدالشهدا شهرت یافت.

۱. همان، ص ۳۹-۵۴ به گزارش از الاستعاب / الاصابه فی ابن حجر عسقلانی / المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه زرقانی / سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد / البدایه و النهایه ابن کثیر / مدارج النبوه محدث دهلوی.

۲. همان، ص ۵۵-۵۸. به گزارش از سیره ابن هشام / الروض الانف از سهیلی / المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه زرقانی.

۲۰۱

۳. همان، ص ۵۸-۷۰. به گزارش از سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد / وفای الوفا نورالدین السمهودی / مدارج النبوه محدث دهلوی / اشعه الممعات شاه عبد الحق محدث دهلوی.

۴. همان، ص ۷۰-۷۲. به گزارش از الاستعاب ابن عبد البر / مدارج النبوه شاه عبد الحق محدث دهلوی.

۵. همان، به گزارش از الاستعاب ابن عبد البر / مدارج النبوه شاه عبد الحق محدث دهلوی / طبقات ابن

سعد / الطبقات الکبری الشعرانی / سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد / وفای الوفا نورالدین السمهودی / مستدرک حاکم نشا پوری / مخزن احمدی / تفسیر مظهری / کمالات اولیا یوسف نبهانی / جمال اولیا اشرف علی تهانوی.

در این کتاب از چند دسته منابع (دست‌اول و دوم) بهره گرفته شده است: تاریخ و سیره، حدیث و تفسیر. همچنین استفاده از گزارش‌های دو کتاب مدارج النبوة و اشعة اللمعات، نوشته‌ی شاه عبد الحق محدث دهلوی در کنار گزارش‌های کتب دیگر، چشم‌گیر می‌باشد.

منابع تاریخ و سیره عبارت‌اند از: السیره النبویه،^۱ الطبقات الكبرى،^۲ اسد الغابة فی معرفة الصحابه،^۳ الاستیعاب فی معرفة الاصحاب،^۴ البدایه و النهایه،^۵ سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد،^۶ الطبقات الكبرى (شعرانی)،^۷ تاریخ الخلفاء،^۸ وفاء الوفا،^۹ شرح المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه،^{۱۰} مدارج النبوة^{۱۱} و اشعة اللمعات^{۱۲}.

منابع احادیثی عبارت‌اند از: صحیح بخاری،^{۱۳} صحیح مسلم،^{۱۴} صحیح ترمذی،^{۱۵} صحیح ابی داود،^{۱۶} المشکات،^۱ و مستدرک.^۲

۲۷. ابن هشام، عبد الملک، السیره النبوة.
۲. ابن سعد محمد بن سعد بغدادی، الطبقات الكبرى.
۳. ابن اثیر، اسد الغابه فی معرفة الصحابه.
۴. ابن عبد البر، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب.
۵. ابن کثیر، اسمعیل بن عمر دمشقی، البدایه و النهایه.
۶. شمس شامی، محمد بن یوسف، سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد.
۷. شعرانی عبدالوهاب بن احمد، الطبقات الكبرى.
۸. سیوطی جلال الدین، تاریخ الخلفاء.
۹. سمهودی علی بن عبد الله الشافعی، وفا الوفا باخبار دار المصطفی.
۱۰. زرقانی محمد بن عبد الباقي، اشراق مصابیح السیر المحمدیه بمزح اسرار المواهب اللدنیه.
۱۱. محدث دهلوی شاه عبد الحق، اشعة اللمعات.
۱۲. محدث دهلوی شاه عبد الحق، مدارج النبوة.
۱۳. بخاری، محمد بن اسمعیل، صحیح بخاری.
۱۴. مسلم، مسلم بن حجاج نیشابوری، صحیح مسلم.
۱۵. ترمذی ابو عیسی بن محمد ترمذی، صحیح ترمذی.
۱۶. ابی داود سلیمان بن اشعث سجستانی، صحیح داود.

منابع تفسیری شامل دو کتاب است: تفسیر کبیر^۲ و تفسیر مظهری (هندی)^۴.
۳-۱-۲- نقاط قوت و ضعف کتاب

نقاط قوت کتاب، چشم‌گیر است و می‌توان گفت که کتابی جامع درباره حضرت حمزه است و به تفصیل به این موضوع پرداخته است. محتوای این کتاب در دو بخش ارائه شده است. در بخش اول سیره حضرت حمزه و در بخش دوم فضایل و مناقب ایشان بیان شده است. گزارش‌های تاریخی، مستند و با استناد کامل نقل شده است. بیشتر گزارش‌ها از منابع دست‌اول اخذ شده و در برخی موارد، از منابع بزرگان هند مثل مدارج النبوه و اشعه اللمعات شاه عبد الحق محدث دهلوی، استفاده شده است. از مهم‌ترین نقاط قوت کتاب، نقد و تحلیل گزارش‌هاست و در پایان هر بحث، جمع‌بندی مفید، انجام گردیده است. نویسنده در نتیجه‌گیری مباحث، تحت تأثیر مذهب و مسلک و مبنای بزرگان نبوده، بلکه آزادانه و از گزارش‌های تاریخی و احادیث متعدد استفاده کرده و از آن‌ها پس به داوری پرداخته است. از دیگر نقاط مثبت کتاب، طرح برخی از مباحث اعتقادی مانند مقام شهدا، دلایل جواز گریه برای گذشتگان، زیارت مزار و بحث توسل است که اندیشه و هایت را به چالش می‌کشد.

البته این اثر همانند هر آثاری، با برخی نقاط ضعف نیز همراه است که البته در قبال نقاط قوت آن، بسیار اندک به نظر می‌آیند. نقطه ضعف بزرگ این کتاب این است که در پایان آن، فهرست منابع با مشخصات بیان نشده است. البته این مشکل در اکثر کتاب‌های قدیمی وجود دارد در شیوه جدید فهرست منابع با مشخصات بیان می‌شود.

۱. خطیب عمری، محمد بن عبد الله، مشکوه المصابیح.
۲. نیشاپوری حاکم، المستدرک علی الصحیحین.
۳. رازی فخر الدین، تفسیر کبیر یا مفاتیح الغیب.
۴. عثمانی پانی پتی محمد ثنا الله، تفسیر مظهری.

۴-۱-۲- اثرپذیری و اثرگذاری

یکی از مشکلات نویسندگان اهل سنت هند اعم از دانشمندان مکتب بریلوی و دیوبندی در موضوع سیره و فضایل و مناقب حضرت حمزه این است که در بیان شهادت و اسباب شهادت و در خصوص سرنوشت قاتلان این شخصیت، از اندیشه مذهب و مسلک و مبنای آن دو مکتب تأثیر می‌پذیرند و در عین بیان واقعه فاجعه‌بار شهادت حضرت حمزه (علیه‌السلام)، به دفاع از قاتلان او نیز برمی‌آیند؛ اما نویسنده این کتاب تحت در طرح مباحث خود، متأثر از چنین اندیشه‌های نبوده است و این مسئله نشانگر، انصاف علمی نویسنده است که خودش را از تعصبات مذهبی رها نکرده است. البته مشرب صوفی‌گرایانه‌ی او - که گرایش خاص به اهل بیت پیامبر اکرم (علیهم‌السلام) دارند - در بی‌تعصبی او بی‌اثر نیست.

اما در خصوص اثرگذاری کتاب، باید گفت که این کتاب در موضوع سیره و فضایل و مناقب حضرت حمزه، نسبتاً جامع و قدیم‌ترین منبع به‌شمار می‌آید و نویسنده‌ی آن، از شخصیت‌های معروف دینی، علمی و اهل طریقت می‌باشد. از این رو، تأثیر آن به حلقه‌های اهل علم و دانش و قلم، چشم‌گیر است و کتاب او، به‌عنوان یک منبع مهم مطرح است.

۲-۲- سیدالشهدا حضرت امیر حمزه رضی‌الله‌عنه

نویسنده این کتاب، محمد الیاس عادل از شخصیت معروف اهل طریقت می‌باشد.

۲-۲-۱- آشنایی با نویسنده

گرچه تلاش وسیعی صورت گرفت، اما اطلاع چندانی از نویسنده به دست نیامد. ممکن است وی از معاصرین باشد و از این جهت هنوز مجهول‌الحال باشد. از این اثر او و روش استفاده از منابع قدیم و دسته اول، به‌خوبی روشن می‌گردد که نویسنده در جایگاه یک شخصیت علمی و عرفانی و معنوی قرار دارد و آثاری بسیاری در حوزه معارف اسلامی پدید آورده است.

درباره مذهب و مسلک نویسنده نیز، اطلاع چندانی به دست نیامد، اما بهره‌گیری وی از برخی منابع صوفیه مثل مثنوی جلال‌الدین رومی و جامع کرامات اولیا و نیز بحث‌های پایان کتاب به‌ویژه نقد روش نجدی‌ها، چنین می‌نماید که ایشان به اهل طریقت تعلق دارد.

این عالم سنی، دارای آثاری بسیاری است که برخی از آن‌ها چنین است: تحفه پنج‌تن پاک، عملیات آیه‌الکرسی، مفتاح‌العملیات، اسم اعظم و مشکلات کا حل، الاسماء الحسنی و مشکلات کا حل، درود شریف و مشکلات کا حل، آسیب کا مکمل اعلاج، ظل، برکات درود شریف کی حیرت انگیز واقعات، اسلامی دول‌ها، اقوال زرین، تحریک پاکستان، حضرت یزید بسطامی، ضیاء الصلوا، برطانیه حکومت هند و اصول معاشرت.

۲-۲-۲- معرفی کتاب

این کتاب به زبان اردو و مشتمل به ۱۶۹ صفحه است و توسط مشتاق بک کارنر لاهور در سال ۲۰۱۴ میلادی به چاپ رسیده است. صبغهی این اثر، تاریخی است و با روش توصیفی و تحلیل نگارش یافته است، اما در کنار گزارش‌های تاریخی، برخی مباحث حدیثی نیز مطرح شده است. محتوای اثر شامل به سه دسته مباحث است: اول گزارش‌های تاریخی، روایی و سیره، دوم اشعار شخصیت‌های بزرگ صدر اسلام مانند صفیه و عاتکه و اروی و حضرت حمزه و رجزهای جنگی دو طرف درگیری و سوم واقعه منظوم به زبان اردو.

فصل اول شامل زندگی‌نامه حضرت حمزه، سلسله نسب و ذکر خواهر و برادر وی و اشعار این شخصیت‌ها مثل صفیه و عاتکه و واروی و حمزه به مناسبت‌های مختلف می‌باشد که با گزارش‌های متعدد و تحلیل‌های اندکی همراه است.^۱ فصل دوم شامل مباحث متعددی است: پذیرش ایمان حضرت حمزه و

۱. عادل، سید الشهدا حضرت امیر حمزه رضی الله عنه ص ۱۳-۲۸ به نقل از سیره ابن هشام / انوار

سال اسلام آوردن ایشان با ذکر گزارش‌های مختلفی و همراه با داستان معروف^۱، واقعه شعب ابی طالب، داستان هجرت بر اساس گزارش‌های مختلف ذکر^۲، بیان غزوات و سرایا مثل ابوا و بدر^۳، ذکر واقعه جنگ احد بر پایه‌ی گزارش‌های مختلف و از منابع مختلف^۴، حزن و اندوه حضرت پیامبر (صلی الله علیه و آله) در فراق حضرت حمزه و دستور دادن به گریه در عزای حمزه (علیه السلام)^۵، برخورد حضرت پیامبر (صلی الله علیه و آله) اکرم با قاتلان حضرت حمزه و نفرین در حق وحشی و دستور تبعید وی^۶، همسران و فرزندان حمزه (علیه السلام)^۷ و در نهایت بیان کرامات حضرت حمزه و دیدگاه بزرگان درباره شخصیت ایشان^۸.

منابع مورد استفاده کتاب (اعم از دست اول و دوم) که شامل دودسته تاریخی و حدیثی می‌باشند عبارت‌اند از: السیره النبویه^۹، الطبقات الکبری^۱، اسد الغابه فی

۱. همان، ص ۲۸-۳۹ با گزارش‌های سیره نبویه احمد زینی دحلان / الاستعاب / مواهب الدنیه / اسد الغابه.

۲. همان، ص ۴۰-۴۳ به نقل از سیره ابن هشام و مدارج النبوه و اسد الغابه و طبقات ابن سعد.

۳. همان، ص ۴۵-۷۷ به نقل از سیرت ابن هشام / المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه زرقانی / مدارج النبوه شاه عبد الحق محدث

۴. همان، ص ۷۸-۱۰۲ به نقل از سیرت ابن هشام / المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه زرقانی / مدارج النبوه شاه عبد الحق محدث.

۵. همان، ص ۱۱۲-۱۵۱. به نقل از سیرت ابن هشام / سیره ابن اسحاق / مدارج النبوه شاه عبد الحق محدث

۶. همان، ص ۱۵۱-۱۵۳.

۷. همان، ص ۱۵۴-۱۵۶ به نقل از معجم کبیر طبرانی / مدارج النبوه شاه عبد الحق محدث دهلوی / صحیح بخاری.

۸. همان، ص ۱۵۶-۱۶۸ به نقل از دلائل النبوه بیهقی / حجه الله علی العالمین فی معجزات سید المرسلین / طبقات ابن سعد / معجم کبیر طبرانی / وفای الوفا نورالدین السمهودی / مدارج النبوه شاه عبد الحق محدث دهلوی / جامع کرامات اولیا / و روایت از صحیح بخاری

۹. ابن هشام، عبد الملک، السیره النبوه دار المعرفه.

معرفة الصحابة^٢، الاستيعاب في معرفة الاصحاب^٣، انوار محمديه^٤، شرح المواهب اللدنيه بالملح المحمديه^٥، سيره نبوي^٦، دلائل النبوة^٧، حجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين^٨، المواهب اللدنيه بالملح المحمديه^٩، وفاء الوفا^{١٠}، البدايه و النهايه ابن كثير^{١١}، كنز العمال^{١٢}، مدارج النبوة^{١٣}، مثنوي^{١٤} و جامع كرامات اوليا^{١٥}.

٣-٢-٢- نقاط قوت و ضعف کتاب

- نقاط قوت و مثبت کتاب عبارت اند از:
- نقل گزارش های متعدد از منابع متعدد؛
  - تحلیل گزارش ها؛
  - جامعیت نسبت به موضوع کتاب؛
  - نظام مندی مطالب؛
  - بیان اشعار رجزی در کنار گزارش های تاریخی؛

١. ابن سعد محمد بن سعد بغدادی، الطبقات الكبرى.
٢. ابن اثیر، اسد الغابه فی معرفة الصحابه.
٣. ابن عبد البر، الاستيعاب فی معرفة الاصحاب.
٤. نیهانی شیخ یوسف، الانوار المحمديه.
٥. زرقانی محمد بن عبد الباقي، اشراق مصابيح السير المحمديه بمزح اسرار المواهب اللدنيه.
٦. ابن اسحاق محمد، السير، دراسات التاريخ الاسلاميه.
٧. بیهقی ابو الفضل، الدلائل النبوه.
٨. نیهانی شیخ یوسف، حجة الله على العالمين في معجزات سيد المرسلين.
٩. قسطلانی، شهاب الدين، المواهب اللدنيه بالملح المحمديه فی السیره النبوة.
١٠. سمهودی علی بن عبد الله الشافعی، وفا الوفا باخبار دار المصطفى.
١١. ابن كثير، اسمعيل بن عمر دمشقی، البدايه و النهايه.
١٢. متقی هندی علائی الدين، كنز العمال.
١٣. محدث دهلوی شاه عبد الحق، مدارج النبوة.
١٤. رومی جلال الدين، مثنوی.
١٥. محمد یوسف نیهانی، جامع كرامات اوليا ترجمه محمد ذاکر شاه چشتی سیالوی.

بیان وقایع و داستان‌های تاریخی در قالب اشعار به زبان اردو؛
- ذکر شهادت و کیفیت شهادت و دلیل جواز زیارت قبور و گریه بر رفتگان
و توسل؛

- نقل دیدگاه دانشمندان مختلف درباره شخصیت حضرت حمزه در پایان
کتاب؛

- و نقد روش نجدی‌ها درباره شرک و توسلات.
آنچه از نقاط ضعف این کتاب به چشم می‌آید، عدم بیان استناد کامل و اکتفا
نمودن در برخی موارد به اسم کتاب و یا اسم نویسنده است. البته در فهرست
منابع، مشخصات کامل منابع بیان نشده است.
۲-۲-۴- اثرگذاری

از آن جهت که نویسنده، یک شخصیت علمی و دینی و عرفانی مشهور به‌شمار
می‌آید، به‌طور طبیعی آثار علمی او، تأثیر بسیاری بر فرهنگ دینی و محافل علمی
دارد.

۲-۳- تذکره سیدالشهدا سیدنا حمزه رضی الله عنه

نویسنده‌ی کتاب، محمد عابد عمران انجم مدنی از دانشمند اهل طریقت
است.

۲-۳-۱- آشنایی با نویسنده

با همه‌ی تفحصی که انجام شد، در خصوص زندگی‌نامه نویسنده هیچ
اطلاعاتی به دست نیامد؛ اما از اثر و روش استفاده آن از منابع قدیم و دسته اول،
روشن می‌گردد که نویسنده یک شخصیت علمی و دینی است و آشنایی کافی از
منابع دسته اول و از منابع معتبر هند و توان استفاده از آن‌ها را داشته است.
از این رو، می‌توان وی را یک شخصیت علمی قلمداد کرد.

۲-۳-۲- معرفی کتاب

این اثر که به زبان اردو نگارش یافته، مشتمل بر ۱۳۸ صفحه است که توسط

کرمانواله لاهور در سال ۲۰۰۷ میلادی به زیور طبع آراسته شده است. کتاب به سبک تاریخی و درباره سیره حضرت حمزه با روش توصیفی نگارش یافته است. کتاب از لحاظ محتوا، دارای ۱۹ فصل است. در فصل اول نام و لقب و سلسله نسب و نسبت خاص حضرت حمزه با پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله) و نیز تاریخ تولد وی همراه با شغل و ویژگی‌های جسمی بیان شده است.^۱ در فصل دوم پذیرش ایمان و داستان آن بیان شده است و به این نکته تأکید دارد که بر پایه‌ی منابع معتبر، حمزه (علیه السلام) در سال دوم بعثت، اسلام آورده است.^۲ فصل سوم گزارش شعب ابی طالب و هجرت را در بردارد.^۳ در فصل چهارم داستان آرزوی دیدار جبریل امین^۴ و در فصل پنجم که طولانی‌ترین فصل کتاب است، از سرایا و غزوات ابوا، عشیره، بدر، بنوقینقاع، غزوه احد، مجاهدت و شجاعت حضرت حمزه و شهادت و کیفیت آن، حزن و اندوه پیامبر اکرم (ص) و گریه حضرت صفیه و حضرت فاطمه در عزای وی، سخن گفته است که مبتنی بر گزارش‌های سیره ابن اسحاق، طبقات ابن سعد، الاکتفا ابن ابی الربیع اندلسی می‌باشد.^۵ در فصل ششم اخلاق وی^۶ و در فصل هفتم ازواج و فرزندان و پرورش دخترش امامه^۷ و در فصل هشتم زیارت مزار حضرت حمزه توسط شخصیت‌های اسلامی و جواز آن مطرح شده است.^۸ فصل نهم شامل روایات مختلف درباره

۱. مدنی، ابو عبید عطاری، تذکره سید الشهداء سیدنا حمزه، ص ۱۵، ۱۷.

۲. همان، ص ۱۹-۳۲.

۳. همان، ص ۲۶-۲۸ به نقل از الطبقات ابن سعد.

۴. همان، ص ۲۹ به نقل از الطبقات ابن سعد/ تاریخ بیهقی یا تاریخ مسعودی ابو الفضل بیهقی

۵. همان، ص ۳۰-۶۰ به نقل از سیره ابن اسحاق، طبقات ابن سعد، الاکتفا ابن ابی الربیع اندلسی و بخاری.

۶. همان، ص ۶۱.

۷. همان، ص ۶۲.

۸. همان، ص ۶۴-۶۶ به نقل از سیره ابن هشام و مدارج النبوه شاه عبد الحق محدث دهلوی و وفای الوفا نورالدین السمهودی.

حضرت حمزه (علیه السلام) است که از منابعی چون: الاصابه، الطبقات، صحیحین، مستدرک حاکم، معجم کبیر، تهذیب الآثار، من شاع بعد الموت، الدلائل النبوه بیهقی و مثنوی بهره گرفته است.^۱ در فصل دهم به یک روایت منقول از حمزه (علیه السلام) از ابن اثیر پرداخته است.^۲ در فصل یازدهم اثرگذاری زائران قبر حمزه (علیه السلام) از شخصیت‌های علمی مطرح شده است.^۳ در فصل سیزدهم کرامات حضرت حمزه^۴ و در فصل چهاردهم سلام و زیارت مخصوص حضرت حمزه بیان شده است.^۵ فصل پانزدهم شامل اشعار شاعران درباره حضرت حمزه (علیه السلام) همراه با ترجمه به زبان اردو است.^۶ در فصل شانزدهم مرثیاتی شخصیت‌های مثل حسان بن ثابت و کعب و مالک و عبدالله بن رواحه در عزای حضرت حمزه^۷ و در فصل هفدهم زندگی‌نامه حضرت حمزه در آثار منظوم اردو و اثر منظوم شاعر اسلام حفیظ جالندهری که تمام ابعاد زندگی حضرت حمزه در قالب شعر درآورده است، تنظیم یافته است.^۸ فصل هیجدهم شامل دعای منظوم عربی مفتی شافعی‌ها سید جعفر برزنجی^۹ و فصل آخر مناجات و توسل مؤلف به بارگاه ملکوتی حضرت حمزه را دربر دارد.^{۱۰}

منابع استفاده شده در این اثر عبارت‌اند از: السیره النبویه ابن هشام،^{۱۱} سیره ابن

۱. همان، ص ۶۸

۲. همان، ص ۷۲ به نقل از اسد الغابه ابن اثیر.

۳. همان، ص ۷۳.

۴. همان، ص ۷۶-۷۸.

۵. همان، ص ۷۹.

۶. همان، ص ۸۰-۸۳.

۷. همان، ص ۹۹-۱۰۶.

۸. همان، ص ۱۰۹-۱۲۹.

۹. همان، ص ۱۳۱.

۱۰. همان، ص ۱۳۳.

۱۱ ابن هشام، عبد الملک، السیره النبوه، دار المعرفه.

اسحاق،^۱ الاصابه فی تمییز الصحابه،^۲ الاستیعاب فی معرفه الاصحاب،^۳ اسد الغابه فی معرفه الصحابه،^۴ السیره النبوه (دحلان)،^۵ المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه فی السیره النبوه،^۶ دلائل النبوه بیهقی،^۷ دلائل النبوه اصفهانی،^۸ سیر اعلام النبلا،^۹ الطبقات الکبری،^{۱۰} تاریخ بیهقی،^{۱۱} الاکتفا،^{۱۲} وفاء الوفا،^{۱۳} مدارج النبوه،^{۱۴} ضیا النبی،^{۱۵} و رحمه للعالمین.^{۱۶}

۳-۳-۲- نقاط قوت و ضعف کتاب

نقاط قوت کتاب عبارت‌اند از:

- نقل گزارش‌های مختلف تاریخی به همراه متن عربی؛
- استفاده از منابع مختلف دست‌اول؛
- جامعیت نسبی مباحث؛

-
۱. ابن اسحاق محمد، السیره، دراسالت التاريخ الاسلامیه.
  ۲. عسقلانی، ابن حجر، الاصابه فی تمییز الصحابه.
  ۳. ابن عبد البر، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب.
  ۴. ابن اثیر، اسد الغابه.
  ۵. دحلان احمد زینی، السیره النبوه.
  ۶. قسطلانی، شهاب الدین، المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه فی السیره النبوه.
  ۷. بیهقی ابو الفضل، الدلائل النبوه.
  ۸. اصفهانی ابو نعیم احمد، الدلائل النبوه.
  ۹. ذهبی شمس الدین محمد، سیر اعلام النبلا.
  ۱۰. ابن سعد محمد بن سعد بغدادی، الطبقات الکبری.
  ۱۱. بیهقی ابو الفضل، تاریخ بیهقی.
  ۱۲. حمیری ابو الربیع، الاکتفا بما تضمنه من مغازی رسول الله و الثلاثه الخلفا.
  ۱۳. سمهودی علی بن عبدالله الشافعی، وفا الوفا باخبار دار المصطفی.
  ۱۴. محدث دهلوی شاه عبد الحق، مدارج النبوه.
  ۱۵. ازهری پیر محمد اکرم شاه، ضیا النبی.
  ۱۶. قاضی محمد سلمان منصور پوری، رحمه للعالمین ترجمه سمیر عبد الحمید ابراهیم.

- بیان زندگی نامه حضرت حمزه در یک فصل به صورت منظوم به زبان اردو و ایجاد مقبولیت در میان مردم.

اما نقاط ضعف کتاب، عدم رعایت موازین فصل بندی است؛ به گونه ای که برخی فصل ها بسیار مفصل و برخی دیگر، به غایت کوتاه هستند. نقطه ضعف دیگر، استناد ناقص به گزاره ها و منابع است. نیز در پایان کتاب فهرست منابع با مشخصات بیان نشده است.

ضمن آنکه بهتر بود زندگینامه منظوم در آخر کتاب یا جداگانه ذکر می شد، درحالی که در لابه لای کتاب ذکر شده است.

۴-۳-۲- اثرپذیری و اثرگذاری

به نظر می رسد نویسنده در نگارش کتاب، از اثر سیدالشهدا حضرت امیر حمزه رضی الله عنه نوشته محمد الیاس عادل تأثیر پذیرفته است. محمد الیاس عادل در کتاب خویش هم بین روش را ارائه داده است؛ با این تفاوت که زندگی نامه منظوم حضرت حمزه را در هر فصل و بخش پس از نقل گزارش های تاریخی بیان کرده است، درحالی که الیاس عادل، زندگی نامه منظوم را در فصل جداگانه ای ذکر کرده است. تفاوت دیگر این است که محمد الیاس عادل گزارش های بسیاری را نقل کرده و از منابع بیشتری استفاده کرده است، درحالی که صاحب این اثر فقط از چند منبع استفاده کرده است.

در خصوص اثرگذاری کتاب می توان چنین گفت که به خاطر به کارگیری زندگی نامه منظوم حضرت حمزه و روانی قلم و بیان، مخاطبان پُرشماری را به خود جذب کرده است. البته شخصیت عرفانی و طریقت معنوی او نیز تأثیر به سزایی در میان مخاطبان داشته است.

۴-۲- فضایل سیدنا امیر حمزه رضی الله عنه

نویسنده این کتاب، محمد فیض احمد اویسی رضوی محدث بهاولپوری از عالمان مشاهیر اهل سنت هندو از مسلک بریلوی است.

۱-۴-۲- آشنایی با نویسنده

محمد فیض احمد اویسی رضوی معروف به مفسر اعظم پاکستان و فیض ملت یکی از شخصیت معروف معاصر اهل سنت هند و وابسته به مسلک بریلوی می باشد. او از پدری به نام مولانا نور احمد ابن مولانا محمد حامد ابن محمد کمال و در سال ۱۳۵۱ هـ / ۱۹۲۳ م در روستای حامد آباد شهر رحیم یار پاکستان، متولد شده است.

از اوان تحصیل علوم دینی در سلسله اویسه قادریه، به دست مولانا خواجه محمد الدین سیرانی سجاده نشین خواجه محکم الدین سیرانی، بیعت نمود و پس از وفات وی در سال ۱۸۳۱ میلادی، به دست مفتی اعظم هند مولانی مصطفی رضا خان فرزند احمدرضا خان، بیعت نمود و پس از آن به عنوان جانشین سلسله قادری رضوی برگزیده شد و با تألیفات خود، به سلسله قادری رضوی وابسته به اعلی حضرت احمدرضا خان فاضل بریلوی رونق بخشید. وی حنفی مذهب و بریلوی مسلک بود و یکی از شخصیت‌های پر آثار معاصر به شمار می آید. بر پایه برخی گزارش‌ها، او بیش از هزار کتاب کوچک و بزرگ، علمی و ترویجی در موضوعات مختلف، به زبان عربی، فارسی، اردو، سرائیکی و سندهی تألیف نموده است. جایگاه علمی وی را از عنوان «مفسر اعظم پاکستان» می توان به خوبی درک کرد.

۲-۴-۲- معرفی کتاب

کتاب موردنظر به زبان اردو نگارش یافته و مشتمل به ۴۰ صفحه است که توسط مرکز فیض ملت بهاولپور پاکستان در سال ۲۵ صفر ۱۴۲۷ منتشر شده است. جمع‌آوری گزارش‌های تاریخی، حدیثی و تفسیری بر اساس روش توصیفی و نقلی از منابع مختلف دست‌اول صورت گرفته است. اثر مذکور از حیث محتوا، دارای یک مقدمه است که در آن تعداد و اسامی فرزندان عبدالمطلب با گزارش کتاب ذخایر العقبی فی مناقب ذوالقربی و مدارج النبوة شاه عبد الحق محدث دهلوی بیان شده و در پایان مقدمه، موقف مسلمانان

درباره حضرت ابوطالب ذکر شده است.^۱ پس از آن، روایت مشهور در فضایل حضرت حمزه «حمزه اسدالله و اسد رسوله» و لقب سیدالشهدا مطرح شده^۲ و بابی درباره‌ی چگونگی اسلام آوردن حمزه (علیه السلام) اختصاص یافته است.^۳ حضرت حمزه به عنوان اولین پرچم‌دار اسلام،^۴ ازدواج و تعداد همسر و فرزندان،^۵ خدمات وی در بدر،^۶ تفصیل واقعه شهادت او در احد،^۷ گریه بر حضرت حمزه و دستور پیامبر (صلی الله علیه وآله) و حزن و اندوه آن حضرت در عزای حضرت حمزه و بحث توسل به مزار حضرت حمزه و شیوه مسلمانان نسبت به زیارات ایشان، از مباحثی است که در این کتاب بیان شده است.^۸ جالب است که نویسنده در پایان کتاب، احترام ویژه‌ای نسبت به قاتلان حمزه (علیه السلام) قائل می‌شود و از هند و وحشی، به عنوان بهترین شخصیت‌های اسلامی و مورد احترام پیامبر کرم (ص) یاد می‌کند.^۹

از اینجا روشن می‌گردد که دیدگاه نویسنده نسبت به قاتلان حضرت حمزه، اغراق‌آمیز و در راستای احترام وافر به خاندان ابوسفیان می‌باشد. از همین رو، به توجیه رفتار آنان برآمده و حتی خدمات چشمگیری نسبت به اسلام به آنان نسبت داده است.^{۱۰} شایان ذکر است که بر پایه‌ی مسلک بریلوی، ب معاویه و

۱. اویسی رضوی، فضایل سیدنا امیر حمزه رضی الله عنه ص ۵-۷ به نقل از مدارج النبوة شاه عبد الحق محدث دهلوی.

۲. همان، ص ۸.

۳. همان، ص ۹، ۱۰.

۴. همان، ص ۱۱. به نقل از طبقات ابن سعد

۵. همان، ص ۱۱-۱۴ به نقل از طبقات ابن سعد / مدارج النبوة شاه عبد الحق محدث دهلوی.

۶. همان، ص ۱۵، ۱۶.

۷. همان، ص ۱۷-۲۷ به نقل از المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه زرقانی.

۸. همان، ص ۲۷-۳۵.

۹. همان، ص ۳۶-۳۹.

۱۰. همان، ص ۳۶.

خاندان ابوسفیان جایگاه ویژه‌ای دارند و از لیدن رو، پیروان این مسلک، علایق بسیاری به خاندان بنی‌امیه دارند.

بیشتر گزارش‌های تاریخی و روایی از منابع دست‌اول و صحاح سته مثل صحیح بخاری گردآوری شده است. منابع استفاده شده در این کتاب عبارت‌اند از طبقات الکبری،^۱ اسد الغابه،^۲ دلائل النبوة،^۳ حجة الله على العالمين فی معجزات سید المرسلین،^۴ المواهب اللدنیة بالملح المحمدیه،^۵ شرح الصدور به شرح حال الموتی و قبور،^۶ مدارج النبوة، صحیح بخاری و صحیح ابی داود.

۳-۴-۲- نقاط قوت و ضعف کتاب

اما نقاط قوت:

- ارائه‌ی بحث‌های تاریخی و روایی و اندکی تفسیری؛
  - نقل گزارش‌ها به صورت مستند و با استناد کامل؛
  - چینش بیشتر گزارش‌ها از منابع دست‌اول؛
  - دسته‌بندی و نظام‌بخشی مطالب به صورت منظم؛
  - نتیجه‌گیری و بیان نکات مهم در پایان هر بحث؛
  - پرداختن به مطالب مهمی همچون: دلائل جواز گریه بر مردگان، زیارت قبور و توسل با استفاده از گزارش‌های مربوط به حضرت حمزه (س).
- و اما نقاط ضعف:

- ارائه بحث اجمالی و مختصر از سیره حضرت حمزه (علیه‌السلام)؛
- بهره‌گیری از گزارش‌های تاریخی در راستای تأیید اندیشه‌های مذهبی؛
- نفوذ علایق و تعصبات مذهبی و مسلکی در سیر نگارش کتاب؛

۱. ابن سعد محمد بن سعد بغدادی، الطبقات الکبری.

۲. ابن اثیر، اسد الغابه فی معرفة الصحابه.

۳. بیهقی ابو الفضل، الدلائل النبوه.

۴. نبهانی شیخ یوسف، حجة الله على العالمين فی معجزات سید المرسلین.

۵. قسطلانی، شهاب الدین، المواهب اللدنیة بالملح المحمدیه فی السیره النبوه.

۶. شیخ الحدیث محمد اشرف سیالوی، شرح الصدور بشرح حال الموتی و قبور.

- نتیجه‌گیری بر اساس پیش‌فرض‌های ذهنی.

۴-۴-۲- اثرپذیری و اثرگذاری

نویسنده این کتاب کاملاً تحت تأثیر مبنای مذهبی و مسلکی قرار داشته و در نتیجه قاتلان حضرت حمزه، یعنی هند و وحشی را دو شخصیت مورداحترام جلوه داده و خدمات آنان را در اسلام قابل ارزش تلقی کرده است. برخورد و مدارای حضرت پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) با آن دو را، نشانه رضایت حضرت دانسته و جایگاه بنی‌امیه را بسیار بالا نشان داده است. در بیان مسائل اعتقادی مانند جواز گریه، زیارت قبور، توسل و ... کاملاً تحت تأثیر محمد اشرف سیلوی بوده و از کتاب وی «شرح الصدور به شرح حال الموتی و قبور» وام گرفته است. اثرگذاری این کتاب از آن جهت است که نویسنده، یکی از شخصیت‌های برجسته مسلک بریلوی است و در ترویج اندیشه بریلویت نقش عمده ایفا کرده است. از این رو، افکار و آثارش در میان پیروان بریلوی اهمیت بسیاری دارد؛ تا جایی که کتاب موردنظر، به‌عنوان یک مرجع برای دانشمندان مسلک بریلوی به شمار می‌آید و نفوذ اندیشه‌ی مؤلف بر آثار متأخران به‌خوبی آشکار است.

۵-۲- سیدالشهدا حضرت سیدنا امیر حمزه رضی‌الله عنه

این کتاب توسط ابوعبید عطاری مدنی، یکی از عالم مسلک بریلوی است.

۲-۵-۱- معرفی نویسنده

درباره زندگی‌نامه این نویسنده نیز - با همه تلاش‌های صورت گرفته - اطلاعاتی به دست نیامد. با این وجود، از اثر مؤلف و روش استفاده او از منابع قدیم و دسته اول کاملاً روشن می‌گردد وی یک شخصیت علمی و دینی است و آشنایی کافی از منابع دسته اول داشته است.

۲-۵-۲- معرفی کتاب

این اثر در ماهنامه فیضان مدینه دعوت اسلامی شوال ۱۴۳۸ هـ/ جولایی ۲۰۱۷ م، چاپ شده است. گرچه حجم کوچکی دارد، اما مستند و وابسته به مسلک

بریلوی است؛ چنانکه نشریه فیضان مدینه دعوت اسلامی نیز وابسته به همین مسلک می باشد.

سبک کتاب تاریخی است ولی در لابه لای نگارش، گزارش های حدیثی و تفسیری نیز مورد استناد قرار گرفته است. روش آن توصیفی و مبتنی بر جمع-آوری اطلاعات درباره حضرت حمزه (علیه السلام) است. محتوای این اثر در دو بخش ارائه شده است. در بخش اول، زندگی نامه، پذیرش اسلام و خدمات و مجاهدت و شهادت و کیفیت شهادت حضرت حمزه (علیه السلام) بیان شده است و در بخش دوم، فضایل و مناقب و کرامات ایشان ارائه شده است.

نویسنده در بخش اول، از کرامات حضرت حمزه و شهادت احد، نگارش را آغاز کرده و در اثبات چند رخداد تاریخی که پس از ۴۶ سال از شهادت حضرت حمزه هنگام حفر رودخانه اتفاق افتاده و جنازه حضرت حمزه و شهادت احد تازه و سالم ظاهر شده اند، پرداخته است. سپس تاریخ ولادت، لقب، کنیه، شغل، فنون و هنری مثل شعر و شاعری و شمشیرزنی و تیراندازی را به اختصار بیان کرده است و پس از آن به بیان داستان مشهور اظهار ایمان حضرت حمزه و نسبت خاص او به پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و جایگاهش در اسلام، اولین پرچمداری او در اسلام، خدمات و مجاهدت های وی در غزه بدر و احد به تفصیل پرداخته است.

در بخش دوم کتاب، بیشتر از روایات استفاده شده است و این امر طبیعی است؛ زیرا این بخش مربوط به فضایل و مناقب و کرامات حضرت حمزه است.

منابع استفاده شده در این کتاب که دست اول به شمار می آیند، دودسته می باشند: منابع سیره و تاریخ و منابع حدیثی. البته برخی مطالب از منابع معاصر و اهل سنت هند است مثل اصحاب کی انفرادی کوشش. عناوین منابع مورد استفاده این اثر به قرار زیر است: الطبقات الکبری، اسد الغابه فی معرفه الصحابه، الاستیعاب، سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، الطبقات الکبری (شعرانی)،

دلایل النبوة بیهقی، کتاب المغازی،^۱ شرح المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه، تنقیح ابن جوزی، معرفه الصحابه، صحیح بخاری، صحیح مسلم، صحیح ترمذی، صحیح ابی داود، مستدرک، معجم الکبیر، سنن کبری (بیهقی).

۳-۵-۲- نقاط قوت و ضعف اثر

در خصوص نقاط مثبت کتاب، دو نکته قابل تأمل است:

- گزارش‌های تاریخی مستند و با استناد کامل بیان شده است؛
- بیشتر گزارش‌ها از منابع اولیه نقل شده است؛

از نقاط ضعف کتاب می‌توان مورد زیر را برشمرد:

- اختصار بیش از حد مباحث. این امر موجب شده است که بسیاری از مطالب مفید، از قلم بیفتد؛
- مطالب به صورت توصیف و گردآوری تنظیم شده و فاقد نقد و تحلیل است؛
- مطالب به صورت دسته‌بندی و عنوان‌بندی ارائه نشده است. هم‌چنین ورود و خروج نویسنده، منطقی به نظر نمی‌آید؛
- در پایان کتاب فهرست منابع با مشخصات بیان نشده است.

۴-۵-۲- اثرپذیری و اثرگذاری

صاحب این اثر وابسته به مسلک بریلوی اهل سنت و دانشمندان این مسلک به شمار می‌آید. از این رو، دیدگاه وی مبتنی بر اندیشه این طریقه است. به همین دلیل، اثر موردنظر در میان پیروان طریقه بریلوی اثرگذار است.

۶-۲- سیدالشهدا حضرت سیدنا امیر حمزه «فضایل و مناقب»

مؤلف این اثر، افتخارالحسن رضوی از دانشمندان مسلک بریلوی است.

۱. واقدی محمد بن عمر، کتاب المغازی.

۲. زرقانی محمد بن عبد الباقي، اشراق مصابیح السیر المحمدیه بمزح اسرار المواهب اللدنیه.

۱-۶-۲- معرفی نویسنده

در خصوص این نویسنده نیز اطلاعاتی به دست نیامد. آنچه روشن است، این است که وی یکی از دانشمندان طریقه بریلوی است.

۲-۶-۲- معرفی کتاب

این اثر مختصر و کوچک به زبان اردو تألیف شده و مشتمل بر ۶۰ صفحه است. دسترسی به این اثر، از طریق اینترنت صورت گرفته است و نسخه‌ای که به دست آمد، فاقد ناشر و تاریخ نشر است.

سبک اثر، حدیثی است که با روش توصیف و تحلیل تدوین شده است؛ زیرا موضوع آن، فضایل و مناقب حضرت حمزه است. البته بحث‌های تاریخی نیز به چشم می‌آید.

محتوای کتاب مشتمل بر فضایل و مناقب حضرت حمزه (علیه‌السلام) است که به مناسبت سالروز شهادت ایشان ارائه شده است. مطالب آن، بیشتر متمرکز بر خدمات حضرت حمزه (علیه‌السلام) نسبت به اسلام و مسلمانان است که از مسئله شهادت ایشان آغاز شده و در ادامه به جایگاه شهید و شهدا از دیدگاه قرآن پرداخته و حمزه (علیه‌السلام) را به‌عنوان مصداق و شأن نزول آیه ۱۶۹ سوره عمران^۱ بیان نموده و در تائید آن روایتی از عبدالله بن عباس از کتاب مستدرک حاکم نقل کرده است.^۲ پس از آن به بیان نسبت و قرابت خاص حضرت حمزه با حضرت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و عشق و وابستگی او به پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) اهتمام ورزیده است، در ادامه احوال همسران و فرزندان حضرت حمزه را طبق گزارش مختلفی بیان کرده است.^۳ وابستگی حضرت حمزه با قرآن از مباحث تفصیلی این کتاب به شمار می‌آید که با دلایل مختلفی همراه شده است. بحث دیگر، ذکر القاب وی مثل سیدالشهدا و اسدالله و اسد الرسول و افضل الشهداء و

۱. «لا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله امواتا بل احيا عند ربهم يرزقون» آیه ۱۶۹ سوره عمران.

۲. نیشابوری حاکم، المستدرک علی الصحیحین، ح ۳۴۱۴.

۳. به نقل از شمس شامی، محمد بن یوسف، سبیل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد ج ۲ ص ۱۱.

فاضل الخیرات و کاشف الکربات است که نشانگر علایق خاص پیامبر اکرم (ص) نسبت به حمزه (علیه السلام) است.^۱ آرزوی دیدار جبرئیل با حمزه (علیه السلام)،^۲ درود و سلام بر حضرت حمزه، والاترین مقام او در بهشت^۳، جایگاه ایشان در سکان سماوات،^۴ غزوه احد و شهادت حضرت حمزه و بیان عظمت و منزلت او، از موضوعاتی است که در این کتاب، مورد بررسی قرار گرفته است.

منابعی که در این اثر مورد استفاده قرار گرفته است، به قرار زیر است: المستدرک علی الصحیحین، دلائل النبوه، شرح المواهب اللدنیه بالملح المحمدیه فی السیره النبوه، سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، الارض الانف،^۵ نزهة المجالس و منتخب النفائس.^۶

۳-۶-۲- نقاط قوت و ضعف کتاب

نقاط قوت کتاب امور زیر است:

- ارائه بحث‌های تاریخی، حدیثی، قرآنی و تفسیری؛
- تمام گزارش‌های اعم از تاریخی و حدیثی، مستند و با استناد کامل بیان شده است؛
- متن‌های عربی با ترجمه اردو ذکر شده است؛
- بخش‌بندی و فصل‌بندی مرتب و منظم است؛
- بحث‌های توسل و زیارت قبور و جواز درود و سلام بر شهدا و اولیا بیان شده است؛
- بحث‌های مور اختلاف مطرح نشده است.

۱. به نقل از نیشابوری حاکم، المستدرک علی الصحیحین، ح ۴۸۷۶.

۲. به نقل از بیهقی، دلائل النبوه، حدیث ۳۰۱۰.

۳. به نقل از نیشابوری حاکم، المستدرک علی الصحیحین، ح ۴۸۷۸.

۴. همان، ح ۴۸۶۹.

۵. سهیلی، عبدالرحمان بن عبد الله، الارض الانف فی شرح السیره ابن هشام.

۶. صفوری، عبد الرحمان بن عبد السلام، نزهة المجالس و منتخب النفائس.

و نقاط ضعف کتاب عبارت‌اند از:

- بحث در مورد سیره بسیار مختصر مطرح شده است؛
- بحث‌های تاریخی به‌ندرت دیده می‌شود؛
- فهرست منابع با مشخصات بیان نشده است؛
- خدمات حضرت حمزه (علیه‌السلام) در جنگ بدر بیان نشده است؛
- اسم ناشر و تاریخ نشر بیان نشده است.

۴-۶-۲- اثرگذاری و اثرپذیری

نویسنده این اثر وابسته به مسلک بریلوی اهل سنت و از دانشمندان این مسلک و پای بند به مبانی آن است. از این رو، هم خود از این طریقه متأثر است و هم اثر او در میان پیروان این طریق تأثیرگذار خواهد بود.

۲-۷-۲- سیرت سیدالشهدا حضرت حمزه رضی الله عنه

نویسنده ابن عبد الشکور یکی از دانشمند جماعت اسلامی وابسته به مودودی است.

۱-۷-۲- آشنایی با نویسنده

زندگی‌نامه این نویسنده نیز مجهول است و علی‌رغم تلاش‌های بسیار، اطلاعاتی از زندگی او به دست نیامد. با این وجود سبک اثر او نشانگر آن است که مؤلف، وابسته به علامه مودودی و مؤسسه جماعت اسلامی است. روش استفاده او از منابع قدیم و دسته اول، نشانگر شخصیت علمی و دینی اوست و گرایش وی به آثار علامه مودودی به‌روشنی دیده می‌شود.

۲-۷-۲- معرفی اثر

این کتاب نیز به زبان اردو منتشر شده و مشتمل به ۱۱۲ صفحه است. انتشار آن را فرید بکدیو دهلی در سال نوامبر ۲۰۰۴ میلادی، به انجام رسانده است. سبک و سیاق کتاب، تاریخی و با روش توصیفی و نقلی تدوین یافته است. البته به‌ندرت تحلیل نیز دیده می‌شود.

محتوای کتاب، از بیان اوصاف و کمالات حضرت حمزه آغاز می‌شود و ویژگی‌های متعدد وی از آیات و روایات بیان می‌گردد. به دنبال آن، نسب نامه و اظهار ایمان حضرت حمزه ذکر می‌شود. پس از آن، موضوع هجرت، پرچم‌داری، واقعه جنگ بدر^۱ و احد مطرح شده است. داستان کامل احد همراه خدمات و مجاهدت‌ها و شهادت و کیفیت شهادت به تفصیل ذکر شده است. در ادامه به مسئله حزن و اندوه پیامبر اکرم در مصیبت او و دستور عزاداری برای و فضیلت شهادت و مقام شهدا و نام‌های شهدای احد پرداخته شده است. موضوع برخورد پیامبر (صلی الله علیه و آله) با قاتلان حضرت حمزه (هند و وحشی) به صورت اشاره‌ای و بدون داوری ذکر شده است. بیان خدمات حضرت حمزه (علیه السلام)، ذکر اشعار و مرثی بزرگانی چون: صفیه، عبدالله بن رواحه، حسان بن ثابت، کعب و ... در فراق حمزه (علیه السلام)، از دیگر موضوعات کتاب است.^۲ در پایان کتاب زیارت‌نامه ویژه حضرت حمزه بدون سند ذکر شده است.^۳ منابع استفاده شده در این کتاب - که منابع دست‌اول به شمار می‌آیند - شامل دودسته می باشد: منابع تاریخی و حدیثی. این منابع عبارت‌اند از: نهج البلاغه،^۴ السیره النبویه،^۵ سیره ابن اسحاق،^۶ سیره النبوی،^۷ اسد الغابه،^۸ سیرت سرور عالم،^۹ صحیح بخاری،^{۱۰} صحیح مسلم،^{۱۱} صحیح ترمذی^{۱۲} و صحیح ابن ماجه.^{۱۳}

۱. ابن عبد الشکور، سیرت سید الشهداء حضرت حمزه رضی الله عنه، ص ۳۷.

۲. همان، ص ۸۷.

۳. همان، ص ۱۰۹.

۴. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی.

۵. ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه.

۶. ابن اسحاق محمد، السیره.

۷. شبلی نعمانی، سیره النبوی.

۸. ابن اثیر، اسد الغابه.

۹. مودودی، سید ابو الاعلی، سیرت سرور دو عالم.

۱۰. بخاری، محمد بن اسمعیل، صحیح بخاری.

۳-۷-۲- نقاط قوت و ضعف کتاب

اما نقاط قوت:

- ارائه بحث‌های تاریخی و حدیثی؛
- نویسنده سعی نموده تا مطالب زیادی در سیره و مناقب حضرت حمزه نقل و بیان کند؛
- مسائلی چون: غم و گریه حضرت پیامبر (صلی الله علیه و آله) در فراق حضرت حمزه و دستور گریه بر وی و شواهد زیارت قبر حضرت حمزه و نحوه و مرثی برای ایشان توسط بزرگان اسلام، به تفصیل بیان شده است؛
- بهره‌گیری از نهج البلاغه؛
- ذکر زیارت‌نامه ویژه حضرت حمزه که خود از امتیاز این کتاب به شمار می‌آید؛ زیرا در آثار دیگران یافت نمی‌شود. این مسئله نشانگر بی‌طرفی نویسنده در نقل مطالب است.
- و اما نقاط ضعف این اثر عبارت‌اند از:
  - این کتاب صرفاً یک کتاب توصیفی به صورت جمع‌آوری و ترتیب اطلاعات در سیره حضرت حمزه است؛
  - استناد گزارش‌های تاریخی و حدیثی، ناقص و غیرعلمی است؛ زیرا جلد و صفحه کتاب ذکر نشده است و گاهی فقط به ذکر نام کتاب و نام مؤلف بسنده شده است؛
  - در پایان کتاب فهرست منابع با مشخصات بیان نشده است.

۴-۷-۲- اثرگذاری

تمرکز وی بر آثار مودودی، به روشنی نشانگر تأثیرپذیری وی از اندیشه‌های مودودی است، اما تأثیرگذاری کتاب وی بیشتر منوط به جایگاه علمی نویسنده

۱ مسلم، مسلم بن حجاج نیشاپوری، صحیح مسلم.

۲. ترمذی، ابو عیسی بن محمد ترمذی، صحیح ترمذی.

۳ ابن ماجه محمد بن ماجه سنن ابن ماجه.

است که تاکنون چهره‌ی مشهوری شناخته نشده است.

نتیجه‌گیری

حضرت حمزه (علیه‌السلام) در میان اندیشمندان مسلمان - به‌خصوص اندیشمندان شبه‌قاره - از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. آثار پدید آمده درباره حضرت حمزه (علیه‌السلام) در میان عالمان اهل سنت هند، شامل دودسته است: یکی حمزه نامه‌ها و دیگری آثار تاریخی.

بررسی آثار تاریخی موجود که مقاله حاضر عهده‌دار آن بود، به جریان‌های مختلفی چون: صوفیه، بریلوی و مودودی تعلق دارد. رسوب‌های فکری هر جریان در نگارش کتاب، به‌خوبی آشکار است؛ زیرا طریقه صوفیه به‌شدت به‌نقد و نکوهش قاتلان حضرت حمزه (علیه‌السلام) پرداخته‌اند و از آن‌سو، پیروان بریلوی، به‌شدت از آن‌ها دفاع نموده و جایگاه آنان را در اسلام بالا برده‌اند.

ارزیابی روشی و محتوای این آثار، حاکی از رویاروی دو جریان فکری صوفیانه و بریلوی است که هرکدام سعی کرده‌اند، ضمن بیان شرح حال حضرت حمزه (علیه‌السلام)، به دفاع از باورهای مذهبی خود بپردازند. در این میان، رویکرد صوفیانه، منصفانه‌تر به نظر می‌آیند و دیدگاه‌های آنان با گزارش‌های تاریخی بیشتر سازگار است؛ چنانکه رویکرد جریان بریلوی، آمیخته با تعصب مذهبی و تعلق خاطر به خاندان بنی‌امیه است. البته این مجموعه‌ی هفتگانه برخی نقاط مشترک نیز دارند و آن طرح مباحث جواز زیارت، توسل و ... است.

منابع

قرآن مجید

نہج البلاغہ

ابن اثیر، اسد الغابہ فی ترمیم الصحابہ، دارالکتب العلمیہ بیروت لبنان ۱۴۱۵.

ابن اسحاق، محمد، السیرہ، دراسالت التاريخ الاسلامیہ بی تا.

ابن سعد، محمد بن سعد بغدادی، الطبقات الكبرى، دارالکتب العلمیہ بیروت

لبنان ۱۴۱۵.

ابن عبد البر، الاستعاب فی معرفۃ الاصحاب، دار الجیل بیروت، ۱۴۱۲.

ابن عبد الشکور، سیرت سیدالشہدا حضرت حمزہ، فرید بکدیو دہلی، نوامبر

۲۰۰۴ م.

ابن کثیر، اسمعیل بن عمر دمشقی، البدایہ و النہایہ، مطبعۃ السلفیہ مصر ۱۹۳۵

م.

ابن ماجہ محمد بن ماجہ سنن ابن ماجہ، مکتبہ المعارف ریاض، بی تا.

ابن ہشام، عبدالملک، السیرۃ النبویۃ دار المعرفۃ بیروت لبنان بی تا.

ابی داؤد، سلیمان بن اشعث سجستانی، صحیح داؤد، مکتبہ المعارف، ریاض،

۱۴۱۹.

اجمل، ابراہیم محمد حسن، خاندان نبوی کی چشم چراغ، مترجم: ابن سرور

محمد اویس، فرید بک دیو، دہلی، ۲۰۰۶ م.

ازہری، پیرمحمد اکرم شاہ، ضیا النبوی، ضیا القرآن پبلیش کیشنز، لاہور،

۲۰۰۷ م.

اصفہانی، ابو نعیم احمد، الدلائل النبویہ، دار النفاس، بیروت لبنان ۱۴۰۴.

اویسی رضوی محمد فیض محدث بہاولپوری، سیدالشہدا حضرت حمزہ،

تحریک اتحاد اہل سنت پاکستان ۱۴۲۷.

اویسی رضوی محمد فیض محدث بہاولپوری، فضایل سیدنا امیر حمزہ، مرکز

فیض ملت، بہاولپور، ۱۴۲۷.

بخاری، محمد بن اسمعیل، صحیح بخاری، الاعلیٰ للشئون الاسلامیہ، مصر

- ۱۹۹۰ م. بیهقی، ابوالفضل، الدلائل النبوه، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۱ ش.
- بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، انتشارات مرکز، تهران، ۱۴۰۰ ش.
- پوری، قاضی محمد سلمان منصور، رحمه للعالمین ترجمه سمیر عبدالحمید ابراهیم، دار الاسلام، ریاض بی تا.
- ترمزی، ابو عیسی بن محمد ترمزی، صحیح ترمزی، دارالحديث، مصر ۱۴۱۹.
- تهانوی، اشرف علی، جمال اولیا، دیوبند، بی تا.
- حاصل پوری، شیخ محمد عظیم، خاندان نبوت کا تعارف، مکتبه اسلامیہ، لاہور ۲۰۱۶ م.
- حمیری، ابو الربیع، الاکتفا بما تضمنه من مغازی رسول الله و الثلاثة الخلفاء، دار الهجرة، بی تا.
- خاندان مصطفی، سید محمد سعید الحسن شاه، مکتبه انواریه رضویہ، فیصل آباد، ۲۰۰۵ م.
- خطیب عمری، محمد بن عبدالله، مشکوٰۃ المصابیح، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۱.
- دحلان، احمد زینی، السیره النبوه، دار الفکر، بیروت، ۱۴۲۱.
- ذہبی، شمس الدین محمد، سیر اعلام النبلا، موسسه الرسالہ، بیروت، ۱۴۱۴.
- رازی، فخرالدین، تفسیر کبیر یا مفاتیح الغیب، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۱.
- رومی، جلال الدین، مثنوی، آستانہ قدس رضوی، ۱۳۹۳.
- زرقانی، محمد بن عبد الباقي، اشراق مصابیح السیر المحمديه بمزح اسرار المواهب اللدنيه، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۷.
- سمهودی، علی بن عبدالله الشافعی، وفا الوفا باخبار دار المصطفی، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۹.
- سہیلی، عبدالرحمان بن عبدالله، الارض الانف فی شرح السیره ابن هشام، دار الحیا التراث، بیروت، ۱۴۱۲.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، ازالۃ الريب عن مقاله فتوح الغیب، جامعہ غوثیہ مہریہ منیر الاسلام، ۲۰۱۱ م.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، انبیای سابقین و بشارات سید المرسلین،

- ضیاء القرآن پبلیکیشنز، لاهور، ۱۹۹۸.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، تحقیقات، جامعہ غوثیہ مہریہ منیر الاسلام، پاکستان، ۲۰۱۰ م.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، تہذیب شیعہ حفہ، حسینہ اہل سنت پبلی کیشنز دینہ، ۲۰۰۷.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، تنویر الابصار بنور نبی المختار، اہل سنت پبلی کیشنز دینہ، ۲۰۰۳.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، جلاء الصدور فی سماع اہل القبور، مکتبہ فریدیہ سرگودھا، ۱۳۹۸.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، سیرت و فضایل سیدنا حمزہ، جامعہ غوثیہ مہریہ منیر الاسلام، پاکستان، ۲۰۱۱ م.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، شرح الصدور بشرح حال الموتی و قبور، جامعہ غوثیہ مہریہ منیر الاسلام، پاکستان، ۲۰۱۰ م.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، کوثر الخیرات اسید السادات، اہل سنت پبلی کیشنز دینہ، ۲۰۰۷.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، گلشن توحید و رسالت، اہل سنت پبلی کیشنز دینہ، ۲۰۰۸ م.
- سیالوی، شیخ الحدیث محمد اشرف، ہدایۃ المتذبذب الحیران فی الاستغاثہ بالاولیا الرحمن، جامعہ غوثیہ مہریہ منیر الاسلام پاکستان، ۲۰۰۴ م.
- سیوطی، جلال الدین، تاریخ الخلفاء، دارالکتب العلمیہ، بیروت، ۲۰۱۰ م.
- شبلی نعمانی، سیرۃ النبی، دار المصنفین، اعظم گرہ، بی تا.
- شعرانی، عبدالوہاب بن احمد، الطبقات الکبری، مکتبۃ الثقافۃ الدینیۃ، مصر، ۱۴۲۶.
- شمس شامی، محمد بن یوسف، سبل الہدی و الرشاد فی سیرۃ خیر العباد، دارالکتب العلمیہ، بیروت، ۱۴۱۴.
- صفوری، عبدالرحمان بن عبدالسلام، نزہۃ المجالس و منتخب النفائس، مکتبۃ الثقافۃ الدینیۃ، مصر ۲۰۱۴.

- عادل، محمد الياس، سيدالشهدا حضرت امير حمزه، مشتاق بك كارنر، لاهور
۲۰۱۴ م.
- عبد المعبود، مولانا محمد، تذكره اهل بيت اطهار، الفتح پبليشرز، راولپنڊى،
۲۰۱۰ م.
- عثمانى، پانى پتى محمد ثنا الله، تفسير مظهرى ادبى دنيا، دهلى نو، بى تا.
عسقلانى، ابن حجر، الاصابه فى تمييز الصحابه، دارالكتب العلميه بيروت،
۱۴۱۴.
- قادري، محمد عبدالحكيم شرف، سيدالشهدا حضرت امير حمزه، ۲۰۰۷.
القادري، محمد مجاهد عطارى، خاندان رسول، اكبر بك سيلر، لاهور، بى تا.
قسطلانى، شهاب الدين، المواهب اللدنيه بالملح المحمديه فى السيره النبوه،
مكتب اسلامى، ۲۰۰۸ م.
- متقى هندى، علاء الدين، كنز العمال، موسسه الرساله، بيروت، ۱۴۱۳.
مجاهد، عبد المالك، غزوه احد، دار الاسلام، لاهور، ۱۴۲۵
مجاهد، عبد المالك، غزوه بدر، دار الاسلام، لاهور، ۱۴۲۵.
- محدث دهلوى، شاه عبد الحق، اشعه اللمعات، منشى نونلكشور لكهنو، بى تا.
محدث دهلوييف شاه عبد الحق، مدارج النبوه، منشى نونلكشور لكهنو، بى تا
مدنى، ابو عبید عطاری، سيدالشهدا حضرت سيدنا امير حمزه، ماهنامه فيضان
مدينه دعوت اسلامى، شوال ۱۴۳۸.
- مدنى، محمد عابد عمران انجم، تذكره سيدالشهدا سيدنا حمزه، كرمانواله
لاهور، ۲۰۰۷ م.
- مسلم، مسلم بن حجاج نيشابورى، صحيح مسلم، دارالحديث، مصر ۱۴۱۹.
مفتى، محمد امين، آب كوثر، محمد خبيب امجد، فيصل آباد، بى تا.
مودودى، سيد ابو الاعلى، سيرت سرور دو عالم، اداره ترجمه القرآن، لاهور،
۱۹۷۸ م.
- نبهانى، شيخ يوسف، الانوار المحمديه، دارالنشر، بيروت، ۲۰۰۸.
نبهانى، شيخ يوسف، حجة الله على العالمين فى معجزات سيد المرسلين،
دارالكتب العلميه، بيروت، ۱۴۱۹.

نبهانی، محمد یوسف، جامع کرامات اولیا، ترجمہ محمد ذاکر شاہ چشتی
سیالوی، ضیاء القرآن پبلیکیشنز، لاہور، بی تا.
نقشبندی القادری، محمد شریف، جمال اولیا، شہباز پبلیسرز، لاہور، ۱۹۹۸.
نقشبندی القادری، محمد شریف، کرامات اولیا، ضیاء القرآن پبلیکیشنز، لاہور،
بی تا.

نیشابوری، حاکم، المستدرک علی الصحیحین، دارالتأصیل، بیروت، ۱۴۳۵.
واقدی، محمد بن عمر، کتاب المغازی، موسسه الاعلمی، بیروت، ۱۴۹۰.